НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Вивчаємо українську мову та літературу

№ 19–21 (599–601) • ЛИПЕНЬ 2020 р. • ЗАСНОВАНИЙ У СЕРПНІ 2003 р. • ВИХОДИТЬ ТРИЧІ НА МІСЯЦЬ •

За сприяння Міністерства освіти і науки України • Учасники проєкту: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди

• «Вивчаємо українську мову та літературу» – 08402, 95927 • Журнал з книжковим додатком – 08403, 37051 •

У НОМЕРІ:

Моя методика

Бернвальдт Т. С.
Аналіз художнього твору в аспекті пізнавальної діяльності учнів . . . 2

Науковці — учителю-словеснику

Голобородько Я. Ю.
Борис Грінченко — речник української духовності: життєтворчість крізь призму «херсонського періоду» . . . 8

З конспектом на урок

Посилаєва Т. В.
Слова іншомовного походження в українській мові. 6 клас . . . 17

Чернега Т. М.
Дієприкметниковий зворот. Урок-подорож. 7 клас . . . 21

Садова С. А.
Вивчаємо складне речення. Уроки узагальнення та систематизації. 9 клас . . . 25

Грицай Ю. В.
Орфографічний практикум. Урок-квест. 10 клас . . . 29

Амброзяк Т. В., Левіна А. С.
Відмінювання та узгодження числівників під час розв'язування математичних задач. Бінарний урок. 10 клас . . . 33

Грицай Н. М.
Ліна Костенко «Маруся Чурай». 11 клас . . . 38

МАН

Лисенко О. В., Короваєнко П. О.
Кінострічка Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»: трагізм почуттів Івана та Марічки крізь призму символів природи . . . 46

Дидактична скринька

Олексієнко Г. Й.
Українська література: тематичні контрольні роботи (для роботи в *Google Classroom*) . . . 54

Ведмедеря С. В.
Літературні диктант. 11 клас . . . 58

Готуймося до ЗНО

Гробова Н. В.
Мікротексти: повторення навчального матеріалу та засіб підготовки до ЗНО з української мови та літератури . . . 65

Позакласне читання

Хавіна С. Я., Шевченко Н. М., Тураєва І. В., Раковська А. С.
«Сучасник поколінь прийдешніх»: Микола Гурович Куліш «Патетична соната» . . . 72

Філологічні студії

Поповський А. М.
Українські прізвища з компоненом *лих-* . . . 78

Маленко О. О.
Естетичні напрями мистецтва слова у вимірі пізнавальної діяльності людини . . . 80

Піддубна В. В.
Українські правописні словники 30-х років XX століття . . . 85

Шкільне свято

Орел Н. В.
Земля — наш спільний дім . . . 88

Література рідного краю

Загороднюк О. І.
Творчий дух у поезіях Йосипа Осецького . . . 92

УКРАЇНСЬКІ ПРАВОПИСНІ СЛОВНИКИ 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

В. В. Піддубна, канд. філол. наук, доцент, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

Призначення словників — фіксувати лексичне багатство загальнонародної літературної мови, її діалектів, соціолектів, термінопонять тощо і сприяти процесам нормалізації цієї мови. Словники є необхідним джерелом у вивченні фактичного мовного матеріалу кожного періоду розвитку конкретної мови.

Після виходу «Українського правопису» 1928 р., першого ґрунтовного кодексу українських мовних норм (попередні версії правопису 1918-1919 і 1925 років були менш докладними), було опубліковано, як зазначає Михайло Жовтобрюх, «близько десяти правописних словників української мови. Поява їх викликана насамперед складністю цього правопису, особливо в галузі передачі на письмі іншомовної лексики» [1, с. 128].

Історія українських правописних словників увібрала прагнення систематизувати й уніфікувати правила відтворення наших слів від часів «Граматики» Мелетія Смотрицького до остаточного закріплення фонетичного письма в словниках початку ХХ ст.

Як і численні видання попередньої доби українських визвольних змагань [3, с. 231], декотрі з них промайнули майже без сліду. Серед загалу тогочасної лексикографічної продукції своєю ґрунтовністю вирізняються: «Правописний словник» Г. Голоскевича (Харків, 1930), «Правописний словник» О. Ізюмова, (Харків, 1931) та «Правописний словник» за редакцією О. Панейка (Львів, 1941).

«Правописний словник» Г. Голоскевича 1930 р. — це 7-ме, поширене і перероблене, видання «Українського правописного словничка з короткими правилами правопису» 1914 р., що було результатом участі Г. Голоскевича в роботі Державної правописної комісії з упорядкування українського правопису під головуванням О. Шумського, а згодом М. Скрипника.

Починаючи з 1918 р., його ще п'ять разів було перевидано в Києві, але вже на початку 30-х років вилучено з ужитку на теренах Східної України. Подальше існування словника пов'язане із Заходом, де завдяки підтримці з боку Української Вільної Академії Наук і Наукового Товариства ім. Т. Шевченка здійснено ще чотири видання, а останнє, тринадцяте, з'явилося в Україні 2006 року.

Офіційне мовознавство за радянських часів замовчувало існування цього словника. Причини, як на той час, були надто поважні: автор — член «Спілки визволення України», а сам словник, як зазначають деякі дослідники, ґрунтується на правилах правопису, скерованого «на штучний відрив української мови від тої мови, що нею говорять багатомільйонні маси» [4, с. 42].

Проте таке занедбання на Батьківщині частково компенсувалося на еміграції, де «Правописного словника» Г. Голоскевича «придержується велика більшість українських установ» [9, с. 30], а також з'являються пропозиції осучаснити його, внісши «деякі лексичні, морфологічні та фонетичні зміни (переважно у згоді з правописом 1929 р.)» [8, с. 74].

Безперечно, на сучасному етапі розвитку української мови «Правописний словник» Г. Голоскевича не дасть відповідей на деякі сумнівні питання правопису, проте, віддзеркалюючи лексику української літературної мови 20–30-х років XX ст., він «...як не мога краще поєднує «схід» і «захід» в українському правописі, синтезує в практичній формі надбання українського, т. зв. «академічного» правопису» [6, с. 6].

«Правописний словник» Г. Голоскевича містить близько 40 тис. слів, розташованих за абеткою. Крім загальних назв, до реєстру належать і власні назви, як українські, так і чужомовні. До деяких слів автор подає пояснення, а інколи й зазначає походження, наводячи в дужках слово з мови-джерела, а також особливості вимови та граматичні форми. Біля відмінюваних слів зазначено важкі щодо правопису форми, у сумнівних випадках показано керування.

Синоніми поєднуються сполучником *і*: наприклад, *зако́ваний і заку́тий*, *засти́гнути і засти́гти*. У таких парах слова мають однакове значення та обидва є нормою літературної мови. Інколи між двома словами стоїть знак =: наприклад, *стано́висько = стано́вище*, *ювілят = ювіляр*. У таких випадках лексеми не вважають рівнозначними, а перевага у вживанні надається другій.

Ставлення до цього словника було неоднакове одразу ж по його публікації й залишається неоднаковим дотепер. Розбіжності в думках головно стосуються двох аспектів: добору слів до реєстру та застосованих засад адаптації слів чужомовного походження.

Зокрема, як свідчить Яр Славутич, деякі «мовознавці соромляться давати своє ім'я для апробації діалектного засилля в словнику Г. Голоскевича»[8, с. 74], а І. Огієнко (митрополит Іларіон) в «Історії української мови» каже, що то є словник «з нестійкими правилами писання чужих слів» [5, с. 263]. З другого ж боку, Ярослав Рудницький, називає його «перлиною мовознавства, що має безперечну цінність» [6, с. 6] і є доменжно категоричним у своїй похвалі.

Нехай у суб'єктивний спосіб, але вельми промовисто, вартість Голоскевичевого словника засвідчує й той факт, що він був однією з двох книжок, вивезених з України Юрієм Шевельовим під час його нелегкої втечі на Захід у роки Другої світової війни [10, с. 35].

«Правописний словник» О. Ізюмова з'явився друком 1931 р. і містив близько 60 000 слів. Завдяки позиції Івана Огієнка устаткувалося уявлення про нього як певну альтернативу словникові Голоскевича.

За Огієнковим твердженням, вийшов він «уже з тими новими поправками (головно про *ґ*, *ль*) для школи, яких голосно добивалося вчительство» [5, с. 236]. Деінде в «Історії української літературної мови» автор висловлює свою інтерпретацію подій у спосіб іще далеко радикальніший: «О. Ізюмов <...> випустив свого правописного словника, опертого на східноукраїнській традиційній вимові й першій системі Академії Наук, і таким чином в Україні фактично постало два правописи: урядовий і вчительський, що різнилися написанням чужих слів» [5, с. 241].

Однак сам Ізюмов у передмові недвозначно підкреслює, що «словника цього опрацьовано за Українським Правописом Державної Правописної Комісії (Харків, ДВУ, 1929), а також погоджувано з ухвалами філологічних нарад Інституту Мовознавства та виправлено за вказівками рецензента з ІМ» [2, с. 3].

У словнику О. Ізюмова мовний матеріал подається за абеткою із позначенням наголосу. Відмінювані слова подаються з формами. До маловживаних слів інколи в дужках подано пояснення або відсилачі.

Інформації про походження слів немає, проте зазначається приналежність до західного варіанта української мови (*ки́бель*, *-бля* (*залізне відро*), *гал.*). У разі відсутності позначки індикатором приналежності слова до західного варіанта української мови в деяких випадках можна вважати його супроводження короткими поясненнями, що випливає з прагнення автора увести його до загального мововжитку: *ке́ліх* (бокал), *філіжа́нка* (чашка) тощо.

1941 р. у Львові з'являється «Правописний словник» за редакцією Олександра Панейка, що, як зазначає у передмові Василь Сімович, «був передруком «Правописного словника», що його видало Державне Видавництво України в Києві 1931 р.» [7, с. 4].

Прізвище автора словника не подано з певних об'єктивних причин, але стверджується, що воно

«збережеться у вдячних серцях тих, що користуватимуться цією книжкою» [7, с. 4]. Безперечно, йдеться про друге видання словника О. Ізюмова, хоча в науковій літературі можна зустріти й іншу думку.

У передмові до словника (з-під пера Василя Сімовича) заявлено, що він загалом спирається на перше видання, оскільки видавці «не вважали себе в праві проводити в цій книзі щодо правопису якісь сутні зміни» [7, с. 3], проте «сказане торкається тільки правопису. Щодо добору слів, то довелося з видання 1931 р. дещо викинути, а дещо, відповідно до потреб часу, додати» [7, с. 4]. На думку Огієнка, внесені до перевиданого продукту «місцеві поправки» були такі «значні», що він «перестав бути правописним словником літературної мови» [5, с. 263].

У своїй книзі спогадів Ю. Шевельов, згадуючи про появу словника О. Панейка, наголошує на тому, що «за основу не взяли вільніший від галицьких впливів словник Голоскевича, а словник Ізюмова, до якого впровадили додаткові галичанізми» [10, с. 373].

В іншій розвідці мовознавець зазначає, що словник за редакцією О. Панейка «заслуговує на дослідження та порівняння з «Правописним словником» Г. Голоскевича (1930)», оскільки «обидва вони головно йшли за Харківським правописом, але словник, виданий заходами та під наглядом Сімовича, містив певну кількість незначних змін у реєстрі <...> та в правописі <...> Була зроблена спроба наблизити чужомовні слова, особливо власні назви, до їхніх джерел, звільнивши від російського посередництва» [11, с. 29].

Правопис у словнику за ред. О. Панейка не повністю відповідає першому (власне ізюмовському) виданню, оскільки автори (зокрема, коли йдеться про розбіжності в написанні запозичень) не раз ідуть радше за Голоскевичем, ніж за Ізюмовим, або сполучають варіанти своїх попередників, наводячи по дві форми. Крім того, частина пояснень слів, якими рясніє словник Ізюмова зникає (йдеться про загальнопоширені в Галичині лексеми або про хибні пояснення в Ізюмова).

Представлені словники містять вартісні дані про українську лексику 30-х років XX століття. Автори зробили значний внесок в українську лексикографію, спрямовуючи свої зусилля на нормалізацію української літературної мови та втілюючи провідне гасло того часу: «Для одного народу — один правопис!»

Сьогодні репресовані словники дістали нове життя. Завдяки розвитку електронного словникарства з'явилася електронна версія «Правописного словника» Г. Голоскевича з урахуванням недоглядів та друкарських помилок, а також електронні копії всіх зазначених друкованих видань з можливістю переходу на повний текст словників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Жовтобрюх М. А.* Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941) / відп. ред. В. М. Русанівський. — Київ : Наукова думка, 1991.
2. *Ізюмов О.* Правописний словник. — Харків : Радянська школа, 1931.
3. *Кузеля З.* Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. 1962. Т. CLXIX : збірник на пошану Зенона Кузелі / ред. В. Янева. — С. 217–235. — (Праці філологічної та історично-філософічної секції).
4. *Москаленко А. А.* Історія українського правопису. Радянський період. — Одеса : Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 1968.
5. *Огієнко І. І.* (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик. — К. : Либідь, 1995.
6. *Рудницький Я. Г.* Голоскевич : Правописний словник // Свобода. — 1952. — № 173 (6 липня). — С. 6.
7. *Сімович В.* Передмова // Правописний словник / [ред. О. Панейка]. — Львів : Українське видавництво, 1941. — С. 3–4.
8. *Славутич Я.* Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 72–77.
9. *Чопик Д.* Міркування з приводу нашого правопису // Чопик Д. Український правопис : вибрані питання (статті). — Солт Лейк Сіті, Юта : Видання автора, 1995. — С. 30–31.
10. *Шевельов Ю. Я.* — мене — мені ... (і довкруги). Спогади. — Харків; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. — Т. 1 : В Україні.
11. *Shevelov G. Y.* Vasyl' Simovyč and His Work // Сімович В. Українське мовознавство : розвідки й статті. — Ottawa : The University of Ottawa Press, 1981. — P. 7–56.

■